

VERBÁLIS METAKOMMUNIKÁCIÓ – MITŐL RELEVÁNS EGY METAFORIKUS LEKÉPEZÉS?

FORGÁCS BÁLINT
PhD-diák

BME Kognitív tudományi Tanszéke
E-mail: forgacsb@cogsci.bme.hu

Beérkezett: 2008. 12. 11. – Elfogadva: 2009. 03. 10.

Az egymásnak látszólag ellentmondó kognitív metaforaelmélet és a relevanciaelmélet nemcsak kiegészíthetik egymást, de találkozási pontjaik érdekes elemzési lehetőségeket nyújtanak. Egy szigorúbb és egy lazább elemzési példán keresztül tekintem át azokat a területeket, ahol az elméleteknek tartalmi összefüggése lehet. Egyrészt a fogalmi metaforák az absztrakt fogalmak megértését konkrét forrástartományok bevonása révén segítik, amivel hozzájárulhatnak az optimális relevancia létrehozásához. Ez túlmutat a relevanciaelmélet által nekik szánt szerepen, amely szerint csupán a laza nyelvhasználat költői eszközei lennének. Lehetséges, hogy a fogalmi leképezések nem elhanyagolható szerepet játszanak kognitív környezetünkben. A második elemzésben a metaforák metakommunikatív értékére próbálok rámutatni, ami a relevanciaelmélet kiegészítését eredményezheti. Az indirekt beszéd virágnyelve egy olyan metaforikus réteget jelenthet a nyelvben, amelynek a szemantika szintjén is metakommunikációs értéke lehet.

Kulcsszavak: *kognitív metaforaelmélet, relevanciaelmélet, metakommunikáció, pragmatika, konkrét, absztrakt*

BEVEZETŐ

A metafora, ez a különleges nyelvi eszköz, nagyjából 150 évvel ezelőtt keltette föl a nyelvészek érdeklődését, ám a modern nyelvészet hozzávetőleg harminc éve kezdett el intenzívebben foglalkozni vele. Ugyanakkor a kognitív nyelvészetet meghatározó *relevanciaelmélet* (SPERBER, WILSON, 1995) egészen eltérő álláspontot fogalmaz meg a metaforákkal kapcsolatban, mint a *kognitív metaforaelmélet* (LAKOFF, JOHNSON, 1980a), amely a metaforákat a fogalmi gondolkodás középpontjába helyezi.

A két elmélet között feszülő ellentétek a legtöbb nyelvész számára feloldhatatlannak tűnnek, de TENDAHL és GIBBS (2008) cikkükben amellett érvelnek, hogy a két felfogásra úgy is tekinthetünk, mint amelyek kiegészítik egymást. Noha az elméletek a metaforákat alapvetően eltérően ítélik meg, számos ponton nem mondanak ellent egymásnak, és több kérdést illetően az egyik ott kezdi az érvelést, ahol a másik abbahagyja. A legfontosabb részek áttekintését követően (és azok alapján) megpróbálok olyan további kapcsolódási felületeket keresni a metaforák és a relevanciaelmélet között, amelyek a kognitív metaforaelmélettel is összhangban vannak.

A relevanciaelmélet szerint mindig az adott kognitív környezet határozza meg, hogy a jelek pontosan mire is utalnak (például akkor, amikor a szökni próbáló rabok, anélkül, hogy meg tudták volna beszélni előre, tudják, hogy mit kell tenniük a mögöttük sétáló őrrrel, ha a megfelelő pillanatban az egyikőjük füttyent; SPERBER, WILSON, 1995). Azonban ahhoz, hogy az adott helyzetnek megfelelő jelentésréteget nyilvánvalóvá tegyünk, konkrétan kell lennünk – éppen annyira, hogy megértessük magunkat hallgatóságunkkal.

A kognitív metaforaelmélet szerint a metaforák úgy szervezik gondolkodásunkat, hogy az elvont fogalmakat konkrétabb fogalmak rávetítésével értjük meg, ezért *a metaforák segítségével tulajdonképpen hatékonyan nyílttá és nyilvánvalóvá tehetjük mondanivalónk lényegét*. A hétköznapi beszédben gyakran előfordul, hogy egy gondolatot egy másikkal helyettesítünk, vagyis áttételesen fejezzük ki magunkat (például azt, hogy „bevásárolok”, kifejezhetjük úgy, hogy „leugrom a boltba”). A metaforák is hasonlóan működnek, de a leképezések rendszere hatékony támpontokat biztosíthat a releváns vonatkozások megfejtésében: ezzel a nyelvi eszközzel „lóugrásban” haladhatunk a beszélgetések releváns információi felé (hiszen valójában senki sem „ugrik” a boltba).

A metaforák továbbá nagyban megkönnyíthetik az absztrakt fogalmak használatát, mert nélkülük lehetséges, hogy nem tudnánk megfelelően kötni a szavakat, illetve elvont jelentésüket az adott kontextushoz, így sokkal nehezebb lenne megtalálni a pillanatnyi relevanciájukat. Ez a kérdés a mentális és a nyilvános lexikon közti átfedés kérdésköréhez kapcsolódik, hiszen például a szinonimák azonos vagy legalábbis nagyon hasonló fogalmakra utalnak, miközben a több jelentéssel bíró szavak eltérő fogalmakhoz kapcsolódnak, és így nem valószínű, hogy egy az egyhez lenne a megfeleltetés a fogalmak és a szavak között (SPERBER, WILSON, 1998).

A metaforaelmélet egy másik úton is hozzájárulhat a beszélgetések relevanciájához. A lényeges mozzanatokra rámutató (osztenzív) jegyeket a metakommunikáció is hordozza (például a hangsúlyozásban), ám a metaforák révén a metakommunikáció *nyelvi rétegét* érhetjük tetten, mivel az elsődleges metaforák (GRADY, 1997) fiziológiai és gyermekkori élményekre utaló forrástartományai, amelyek rejtetten átszövik a beszédet, folyamatosan közvetítenek egyfajta mélyebb, szenzomotoros jelentésrétegről is. A metaforák metakommunikációs háttérjelentése tudattalanul (is) folyamatosan tudósít a beszélő számára a releváns mozzanatokról. Lényegét tekintve ez az értelmezés közel áll FÓNAGY Iván (1974) kettős kódolás koncepciójához, mely szerint a beszéd önkényes kódrendszerét egy archaikus, természetes kód egészíti ki, amely a jelek és a jelenségek közötti „szimptoma-

tikus” vagy „szimbolikus” kapcsolatokat is hordozza. Az elsődleges metaforák esetében a természetes kódot a szenzomotoros élmények hordozzák.

Ide kapcsolódik a *kétértelmű beszéd* (PINKER, 2007), amely gyakran metaforák segítségével jön létre: a metaforák virágnyelve egy olyan nyelvi réteget biztosít, ahol a kétértelműség hátterén egyértelműen ki lehet fejezni a releváns információkat (például a vágyakat) anélkül, hogy el kéne hagyni a semlegesség biztonságos terepét. A metaforákkal osztrénzív jegyek nyílt kommunikációjára van lehetőség, miközben forma szerint nem hangzik el semmi különös. Ilyen kifejezés például a „mélyebben megismerkedtek egymással”.

A KOGNITÍV METAFORAELMÉLET ÉS A RELEVANCIA

LAKOFF és JOHNSON (1980b) kognitív metaforaelméletének lényege, hogy a metaforák nem csak észrevétlenül hatják át mindennapi beszédünket, hanem fogalmi rendszerünk is metaforikus szerveződésű. A *fogalmi metaforák* egy konkrétabb forrástartomány elemeit szisztematikus leképezések rendszerében vetítik rá az általában elvontabb céltartományra. A fogalmi metaforák (például AZ ELMÉLETEK – ÉPÜLETEK) olyan *metaforikus nyelvi kifejezésekben* nyilvánulnak meg, mint a „szilárd alapokon nyugszik az érvelés” (KÖVECSESE, 2005). Amint eltávolodunk a konkrét fizikai tapasztalatoktól, és absztrakciókról vagy érzelmekről kezdünk beszélni, metaforikus nyelvi terepre érkezünk (LAKOFF, 1992). Az egyébként „üres”, absztrakt fogalmakat metaforák segítségével fogjuk fel: ezeket általában elvontságuk miatt nehéz szó szerint kommunikálni, sőt, bizonyos helyzetekben talán egyáltalán nem is lehet. Például elég nehéz akár csak beszélni is elméletekről, ha nem szeretnénk használni AZ ELMÉLETEK – ÉPÜLETEK fogalmi metaforát.

A metaforákat többféleképpen szokták csoportosítani. GRADY (1997) felosztása szerint az *elsődleges metaforák* úgy jönnek létre, hogy bizonyos szenzomotoros élmények nem szenzomotoros élményekkel kapcsolódnak össze (például A DÜH – EGY FORRÓ FOLYADÉK). Ezek kombinációiból állnak össze a *komplex metaforák*, amelyek motivációs háttere már nem nyilvánvaló (például A CÉGEK – NÖVÉNYEK), de ha elsődleges metaforákra bonthatjuk őket, akkor könnyen megállapítható. A különböző tudásterületek *tapasztalati gestaltok* sémáiban kapcsolódnak össze (LAKOFF, JOHNSON, 1980a), tehát egységes megtapasztalásuk miatt jönnek létre az összeköttetések a távolabbi fogalmak között.

Az *elsődleges metaforák integrált elmélete* szerint (LAKOFF, JOHNSON, 1999) elképzelhető, hogy nemcsak hasonló élmények, hanem azonos agyterületek aktiválódnak, amikor szenzomotoros élmények vetülnek absztrakt fogalmakra. Az elsődleges metaforák két terület *párhuzamos neurális aktivációja* révén jönnek létre, amit kísérletek is igazolni látszanak (ROHRER, 2005).

Relevanciaelmélet és metafora

A relevanciaelmélet (SPERBER, WILSON, 1995) lényege, hogy az emberi kommunikáció a relevancia maximalizálására törekszik. A relevancia kommunikatív elve az, hogy minden kijelentés figyelmet von magára, ami saját relevanciáját előlegezi meg a hallgató számára. A relevanciaelmélet szakít a jelelmélet klasszikus és újabb formáival is: a Grice-féle közös tudás helyett a kognitív környezetre helyezi a hangsúlyt, amelyben a beszélő rámutató (osztenzív) viselkedésével nyílttá (manifesztté) teszi kommunikációs szándékát, hogy ezzel tájékoztassa hallgatóságát kijelentése tartalmáról (vagyis saját mentális állapotáról). Ebben a helyzetben két vezérlőelv működik: a *kognitív hatás* maximalizálása és a *kognitív erőfeszítés* minimalizálása, amelyeket erősen meghatároz a kognitív környezet. Kognitív hatást új információ, vagyis egy korábbi feltételezés megerősítése vagy egy meglévő feltételezés cáfolata révén érhetünk el. Minél nagyobb a hatás és minél kisebb az erőfeszítés, annál relevánsabb a kijelentés.

A beszédben ez két lépésben valósul meg: először az adott kijelentés logikai formájának kidolgozása történik meg (morfológia, szemantika, szintaxis), ami egy nem propozicionális vázat hoz létre. A propozícióhoz már szükség van a relevanciára: az adott kognitív környezetben elhangzó kijelentés alapján egyrészt *explikátúrákat* dolgozunk ki (mik következnek az adott kijelentésből – például abból, hogy „hideg van itt”, az következhet, hogy nyitva van az ablak) másrészt *implikátúrákat* hozunk létre (vagyis miket foglal magában a kijelentés – például azt, hogy be kéne csukni az ablakot). Ezek a *jelentés* tulajdonképpeni hordozói. A két lépés a gyakorlatban valós időben, párhuzamosan megy végbe, elvárások és hipotézisek alapján (TENDAHL, GIBBS, 2008).

A relevanciaelmélet szerint a metaforák egyáltalán nem foglalnak el különleges helyet sem a hétköznapi beszédben, sem a gondolkodásban. A metafora mindössze egyike a „költői hatáskeltés” eszközeinek, melyek révén olyan *laza nyelvhasználatra* nyílik mód (a beszélő nem szigorúan az „igazságot” mondja), amely optimalizálja a kijelentések relevanciáját. A laza nyelvhasználat gyenge implikátúrákkal jár, amely utóbbi azt fejezi ki, hogy a hallgató nem lehet egészen biztos abban, hogy mire is utalt a beszélő. Ez aztán több kognitív erőfeszítéshez vezet, ami viszont cserébe nagyobb kognitív hatással jár, és így jön létre a költői hatás – a relevancia optimalizálása mellett.

A laza nyelvhasználat pontosabb meghatározásához szükség van a leíró („descriptive”) és a magyarázó („interpretive”) reprezentációk megkülönböztetésére. Minden reprezentáció, amely állít valamit, vagy 1. leírja az (akár hipotetikus) állapotokat, vagy 2. egy másik állítást magyaráz. A kapcsolat egy állítás és a beszélő fejében lévő gondolat között minden esetben pusztán magyarázó jellegű. Tehát a hallgató mindig valamilyen magyarázó feltételezést dolgoz ki a beszélő információközlési szándékáról. Továbbá maga a kijelentés sem teljesen azonos a beszélő gondolataival; gyakran nem is lehetséges szó szerinti kifejezést találni egy-egy összetett gondolatunkhoz, ezért beszélünk lazán. A relevanciaelmélet szerint a kettő teljes egyezése és a kettő egészen kicsi átfedése egy kontinuumot alkot. A metafora is valahol ezen helyezkedik el, és ezért nincs lényegi különbség a metaforikus és

a nem metaforikus kijelentések feldolgozása között: a hallgatók sosem veszik úgy, hogy teljesen szó szerint érti a beszélő azt, amit mond. Az optimális relevancia érdekében lazán beszélünk, és ezért a hallgatók sem várnak szó szerinti kijelentéseket, sőt a metaforikus kijelentések gyakran relevánsabbak, mint a szó szerinti (TENDAHL, GIBBS, 2008). Ezek szerint, noha nem metaforikus az a kijelentés, hogy „a terem üres”, általában mégsem szó szerint értelmezzük, mert bútorok is lehetnek benne, és a moztól az iskoláig sok mindenre utalhat.

A metaforák laza használatát CARSTON (2002) pontosította, *ad hoc fogalmakra* vonatkozó elméletében, amely szerint ezeket online hozzuk létre, a lexikai fogalmak lazításával (enciklopédiai és lexikai részek visszatartásával denotációjuk növelése, például „Géza egy zsiráf”), illetve szűkítésével (megszorító információk hozzáadásával denotációjuk csökkentése, például „Géza rugalmatlan”). Ezáltal jön létre a metaforák explikatúrája. Például a „Robi egy buldózer” kifejezésben a „buldózer” fogalmat addig lehet tágítani, hogy ember is lehet belőle. Tulajdonképpen csak a szigorúan szó szerinti kifejezések nem alkalmazzák a fogalmak szűkítését vagy tágítását.

A metaforákról alkotott elméletek keresztmetszete

A kognitív metafora- és a relevanciaelmélet radikálisan eltérő szemléletmódja ellenére TENDAHL és GIBBS (2008) szerint a két szemlélet megfér egymás mellett sőt, ki is egészítik egymást. A különbségek abból fakadhatnak, hogy a kognitív metaforaelmélet kutatói általában a nyelvbe már beépült metaforákra, implicitté vált forrástartományokra és egyfajta fogalmi-reprezentációs szintre koncentrálnak, míg a relevanciaelmélet kapcsán általában a hasonlóságon alapuló, újszerű metaforákkal foglalkoznak (például ezért nem kapunk magyarázatot tőlük arra, hogy miért használunk bizonyos bejáratott, konvencionális metaforákat). Tehát a „fogalmak és kifejezések” és a „kommunikáció és kontextus” értelmezési szintek olykor jelentős, de inkább csak látszólagos ellentéteket hozhatnak létre.

Fontos kérdés, hogy a metaforának mi a kontextuális hatása – pontosan hogyan is járulnak hozzá az optimális relevancia eléréséhez. Általánosságban a beszélgetésekben felbukkanó metaforák a relevancia elővételezését segítik, ezzel teszik gördülékenyebbé a kommunikációt: „A fogalmi metaforák készletét, amit metaforikus kijelentések értelmezése során hívunk elő, a kognitív környezet meghatározó részének tekinthetjük, amely erősen manifesztté válik, ha bizonyos kulcsszavak előhívják” (TENDAHL, GIBBS, 2008, 1840).

SPERBER és WILSON (1998) a relevanciaelmélet kapcsán a fogalmi rendszerről is kifejtik álláspontjukat, amely szerint szóprototípusok helyett mindig csak ad hoc jelentéseket konstruálunk, amiket a rendelkezésre álló szavak segítségével próbálunk kifejezni. Ezért viszonylag laza a megfeleltetés a mentális és köznyelvi lexikon között, és ezért van sokkal több fogalmunk, mint szavunk. Sok személyes fogalmat ismerhetünk (lehetnek olyan érzeteink, amelyekre többször ráismerünk, mondjuk egy bizonyos fájdalom), még sincs mindre külön szavunk. Ez az elgondolás értékes információkkal szolgál az újszerű metaforák megalkotásáról, de

ellentmond a konvencionális fogalmi metaforák pusztá létének, ahol a fogalmi leképezések már rögzültek a nyelvben. Az újszerű metaforák esetében egy bizonyos fogalmat, gyakran hasonlósági alapon, egy másikkal helyettesítünk, de rajtunk múlik az, hogy pontosan mivel. Például azt, hogy „jól megy az üzlet”, mondhatjuk úgy is, hogy „virágzik a kereskedelem”, de kereshetünk más kifejezést is.

Tehát egy elvont fogalmat a helyzetnek megfelelően több konkrét fogalommal is kifejezhetünk. A konvencionális metaforák esetében ezek az eleinte ad hoc kifejezések már rögzültek, így egy kisebb gondolatmenetet is magukban foglalhatnak (például a „leugrom a boltba” azt fejezi ki, hogy csak nagyon rövid időre, és csak a boltba megyek). Ez utóbbi az implikatívával van kapcsolatban, és inkább a pragmatikáról szól, miközben az, hogy a „leugrom” szó több értelmet kaphat, inkább a fogalmakról szól, ami ezt a vonatkozást az explikatívához kapcsolja.

Összefoglalva: a metaforák tulajdonképpen kis rövidítéseként működnek a nyelvben: egy-egy szó kerül kisebb gondolatmenetek helyére, kiemelve a helyzetben leginkább releváns vonatkozását. A denotáció szűkítése és lazítása révén az implikatívák mellett explikatívák is megjelennek, és a laza nyelvhasználat révén – amennyiben a hallgató megértette a metaforát – optimalizálódik a relevancia, mert nagyon pontos és aktuális jelentést kaphat az adott állítás, egy viszonylag rövid kifejezés révén.

KONKRÉTSÁGRA TÖREKVÉS

A fentiek alapján elképzelhető, hogy a kognitív metaforaelmélet szorosabban is összekapcsolható a relevanciaelmélettel, mert a fogalmi leképezések működését magyarázó elmélet fontos célt szolgál a nyelvben: a *mondanivaló konkretizálását*. A fogalmi metaforák absztrakt céltartományaikat konkrét forrástartományok révén képezik le, így gyakorlatilag konkrét mozzanatokkal helyettesítik be a mondanivaló absztrakt, nehezen értelmezhető részét. A relevancia érdekében a hallgató a helyzetnek megfelelően, konkrétan igyekszik értelmezni a mondottakat, ezért a beszélő is konkrétan próbálja kifejezni magát – tehát igyekszik leszűkíteni az explikatívákat. Tulajdonképpen ehhez kellene a metaforák, ezért alkalmazzuk őket, így válik átláthatóvá a mondanivaló (A MEGÉRTÉS – LÁTÁS).

Ráadásul bizonyos fogalmakról rendkívül nehéz másként gondolkodni, mint metaforák segítségével: mit tudunk mondani az elméletekről, ha megpróbáljuk kikerülni AZ ELMÉLETEK – ÉPÜLETEK fogalmi metaforát? Ez ma már fogalmi rendszerünk része, értelmezésünk nehézkes nélküle, de amikor még újszerű metafora volt, valójában a konkretizálást segítette. Ez a szerepe persze ma is nyilvánvaló, hiszen a hétköznapi beszédben sem úgy működik, hogy az elméleteknek az „épület jellege” lenne lényeges, hanem „megalapozottsága” vagy „felépítése”. *A relevancia adja meg, hogy mit képezünk le a forrástartományból, és hogy a céltartomány mely részére képezük le azt.* Éppen ezért a konvencionális metaforákat csak a kontextus adekvát helyein használhatjuk, máshol nem. A metaforák konkrét forrástartományai, illetve képi nyelve gyorsítja a kommunikációt, ezért könnyű elképzelni őket – és éppen ezért válnak idővel konvencionális szókapcsolatokká, vagy akár szó-

lásmondásokká. Az elvont mondatokba behelyettesített konkrét fogalmak a céltartomány relevanciáját adják meg, illetve emelik ki.

A metaforikus leképezések nem pusztán a kontextuális feltételezésekhez történő hozzáférést módosítják (és ezáltal az erőfeszítést, ami a metafora interpretációjának feldolgozásához szükséges), hanem a leképezések felelősek a *kapcsolat*ért a pszichológiai (elvont) és fizikai (konkrét) jelentésréteg között (TENDAHL, GIBBS, 2008).

Az állítások önmagukban teljesen absztraktak lehetnek (ezért lehet olyan sok vita például a szent szövegek értelmezése körül, lásd SPERBER, WILSON, 1998), de az adott kognitív környezet, illetve a konkrét példák, hasonlatok (és persze metaforák) az optimális relevancia szintjére szűkítik le az explikatúrákat. Egy metaforikus kifejezés egyaránt lehet az explikatúra vagy az implikatúra része, ezt a kontextus dönti el, illetve az, hogy inkább a kognitív erőfeszítésen vagy a kognitív hatáson van a hangsúly az adott állításnál – mi visz közelebb az azt megelőző állítás relevanciájához.

Mivel a metaforákban szereplő kifejezéseknek van egy nem metaforikus értelme is, kérdés, hogyan tudja kiválasztani a hallgató a relevanciának megfelelő jelentést online. A hagyományos megközelítések szerint, a szóval együtt asszociációs hálójá is azonnal aktiválódik, tehát a metaforák is egyből kézre állnak. Ennek ellentmondani látszik, hogy bizonyos szavaknak – asszociációk nélkül is – akár 100 vonatkozása is lehet, és így nehéz megmagyarázni a feldolgozás gyorsaságát. TENDAHL és GIBBS (2008) szerint még azt sem zárhatjuk ki, hogy semmilyen hálózat sem aktiválódik. Eszerint a „látom” szó esetében nem számítana, hogy konkrétan látok valamit, vagy elvontan. Ennek nem mond ellent ROHRER (2005) kutatása, amely szerint a leképezések valóban működnek neurális szinten is. A GONDOLATOK (KÉZZEL MEGFOGHATÓ) TÁRGYAK metaforát (például „nehéz megragadni a lényegét”) EEG-vel és fMRI-vel is vizsgálta, és azt találták, hogy a kezekkel kapcsolatos metaforikus és a szó szerinti mondatok olvasása közben egyaránt sok olyan szenzomotoros terület aktiválódott, amely a kéz taktilis ingerlése során szokott. Tehát a különböző értelemben használt szavak esetében ugyanaz a reprezentáció aktiválódhatott.

GIBBS (1994) szerint a metaforákat online dolgozzuk fel, így a metaforikus kifejezések megértése során egyből a fogalmi metaforára asszociálunk, és valószínűleg nem kell lépésenként leképeznünk a metaforikus kifejezést ahhoz, hogy megértsük. Ezt POBRIC, MASHAL és munkatársai (2008) vizsgálata is megerősítheti, amely szerint a jobb oldali Wernicke homológ agyterület transzkraniális mágneses zavarása jelentősen lelassítja az újszerű metaforák feldolgozását, miközben a konvencionális metaforák feldolgozását ez nem befolyásolja, ami arra utal, hogy ez utóbbiak már beépültek kifejezéseink közé. Vagyis ez a terület a *metaforikus értelmezés*ben játszhat szerepet: egyfajta „metaforakapcsolóként” más dimenzióba helyezi az adott szót és így nincs feltétlenül szükség arra, hogy létrehozzuk a teljes leképezést egy-egy kiemelkedő vonatkozás megértése érdekében. Tehát nem kell egy minden jellemzőre kiterjedő megfeleltetési rendszert létrehoznunk ahhoz, hogy megértsük az újszerű metaforákat, lehet, hogy elég csak az adott metaforikus kifejezés által kiemelt, leglényegesebb jellegzetességet rávetítenünk a céltartományra.

TENDAHL és GIBBS (2008) javaslata a kétértelműség feloldására a következő: a kognitív metaforaelmélet a fogalmi terek megalkotásáért, a relevanciaelmélet pedig a megfelelő jelentés kiválasztásáért felelős. Tehát a kétértelmű szavak szándékolt jelentése lehetséges, hogy közvetlenül hozzáférhető, ha a megfelelő kognitív környezetben találkozunk vele. Az adott szó olyan fogalmi térre is mutathat, ahol több értelmezési lehetőség található, és ha a kapcsolódás a szó és a kifejezni kívánt fogalom között nincs szigorúan meghatározva, akkor egy metafora vezethet el a szó megfelelő értelmezéséhez.

Mit nyújthat a kognitív metaforaelmélet a relevanciaelméletnek?

A fentiek alapján, egy értelmezési vagy gondolatkísérletként, megfordíthatjuk a relevanciaelmélet azon állítását, hogy a metaforák csak a laza nyelvhasználat egyik esetét képviselik (és önálló elméletre sincs szükség az értelmezésükhöz), és tekinthetjük úgy a laza nyelvhasználatot, mint a *metaforikus gondolkodás* terepét. Bizonyos értelemben a jel-jelentés megfeleltetés is metaforikus: a jeleknek lehet egy közvetlen jelentése, de a relevanciaelmélet szerint valójában mindig lokálisan, a kognitív környezetben születik meg a tartalmuk, tehát gyakran valami másra utalnak, mint elsődleges lexikai jelentésük – az adott helyzetnek megfelelően annál konkrétabbak. Így lehetséges, hogy a metaforikus és metonimikus fordulatok és a metaforikus értelmezés rendkívül gyakori. Természetesen ez szélsőséges álláspont lenne, és a „metaforikus” az „elvont” szóval hasonló értelemben jelennek meg. De a relevanciaelmélet keretei között, a fogalmi szinten működő ad hoc jelentésmegfeleltetésnek egy ilyen értelmezése is elképzelhető. Ennél azonban valószínűbb, hogy a két elmélet inkább kiegészíti egymást, és a jel-jelentés megfeleltetések egy fokozatos átmenetben távolodnak egymástól: bizonyos jelek jelentése minden körülmény között egyértelmű (például a tulajdonnevek), a tárgyak nevei már rugalmasabban használhatóak, és a kontinuum másik vége felé találunk az igéket, és még távolabb azokat az elvont fogalmakat, amelyek a legrugalmasabban kaphatnak különböző jelentéseket. Mivel a kognitív környezet fogalma igen tág, valószínűleg szükség van egyfajta szimbólumlehorgonyzásra (HERNÁD, 1996), hogy valamilyen jelentéshez *képest* lehessen értelmezni a kijelentéseket, hogy ne mindig helyzetről helyzetre kelljen kitalálni a szavakat illetve a jeleket (még akkor se, ha a relevanciaelmélet ezt lehetővé teszi, például a füttyentő rabok esetében).

A kognitív metaforaelmélet ezzel a fogalomlehorgonyzással járulhat hozzá a relevanciaelmülethez, ami túlmutat a kognitív környezet mindig aktuális világán, de nem teszi szükségessé a jelelmélet „közös tudás” gondolatmenetét. Ez a szint az alapmetaforák forrástartománya, a fiziológiai/szenzomotoros szint, amely egyszerre univerzális és szubjektív is. Ha a jelek akár egy viszonylag szűk köre egyértelműen és közvetlenül van kötve a környezet bizonyos tulajdonságaihoz (például színnevek), akkor a hozzájuk kapcsolódó jeleknek vagy ezek kombinációinak (például színnel kifejezett érzelmeknél: „sárga az irigységtől”, „vörös a dühtől”) referenciája már lazulhat. Ezáltal a legtöbb szót könnyedén lehet laza beszéd-

móddal használni a relevanciaoptimalizálás érdekében, és mégis megmarad egy olyan fogalmi réteg, amely a jelek használatát viszonylag lehatárolja, vagy legalábbis lehetőséget biztosít a bizonytalanságok feloldására.

Kontextusfüggetlenség és környezetfüggőség

Elképzelhető, hogy a jelek lehorgonyzása csak a beszéd elsajátítása során ilyen közvetlen, és később könnyen állhatnak a jelek szinte bármilyen fogalom helyett. Azonban éppen a beszédtanulás időszaka az, amikor az osztenzív kommunikáció meghatározóvá válik a csecsemők számára. GERGELY és CSIBRA (2006) természetes pedagógiai elmélete az osztenzív-referenciális kommunikációs jegyeket emeli ki a pedagógiai tanulás-hozzáállás kiváltásában, ami a kultúra- és minden bizonnyal a nyelvtanulás alapja is. Ezt a folyamatot nagyobb nehézségek nélkül össze lehet kapcsolni a relevanciaelmélettel: kora gyermekkorban a kulturális és nyelvi relevanciát az osztenzív jelek adják meg, többek között a dajkabeszéd révén.

A nyelvet még nem ismerő kisgyerekek és gondozójuk kognitív környezetében a szóhasználat annál könnyebben ér célt, minél kevésbé laza. Eleinte mindenképpen nagyon laza lesz a jelentésmegfeleltetés, a pontos elsajátításhoz ezt először szűkíteni kell, és csak a biztos használat teszi lehetővé az ismételt laza használatot később. Feltehetően ennek következménye, hogy a gyerekek könnyebben tanulják meg a főneveket, mint az igéket, és az absztrakt fogalmak még később jelennek meg (HARLEY, 2001). Idekapcsolódik TENDAHL és GIBBS (2008) érdekes felvetése, hogy bizonyos metaforák előbb működhetnek, mint maguk az absztrakt fogalmak. Például A TUDÁS – LÁTÁS fogalmi metafora lehet, hogy korábban használható a gyerekek számára, mint önmagában a „tudás” fogalma. Tehát elképzelhető, hogy az absztrakt fogalmakat metaforákon keresztül tanuljuk meg – és ezért áll elő az a helyzet, hogy később sem tudunk igazán másként gondolkodni róluk.

A jelek kombinálásának, majd metaforákon alapuló újrakombinálásának képességéről idevág, hogy a metaforák megértéshez már az elsősztű mentális állapot-reprezentációk elegendőek, miközben az iróniához legalább másodsztű meta-reprezentációk (reprezentációk reprezentációi) szükségesek (GYŐRI, 2006). Ez arra utal, hogy a metaforák használatához nincs feltétlenül szükségünk magas szttű tudatelméleti funkciókra, és lehetséges, hogy a relevanciaelmélet jóslatával szemben – mely szerint a gyenge implikatúrájú metaforák megértéséhez már szükségünk lenne metareprezentációkra – elegendő csak a fogalmi tartományok közötti kapcsolatokat megtanulnunk, ahogy azt a kognitív metaforaelmélet jósolja (TENDAHL, GIBBS, 2008).

A metaforák és jel-jelentés megfeleltetés kérdése szempontjából fontos LAKOFF és JOHNSON (1980a) metaforákkal kapcsolatos alapvető gondolata, mely szerint a metafora először is gondolat és cselekvés, csak azután nyelv. Tehát amint kontextusfüggetlen a (rá)mutatás, mindjárt egy metaforikus vonatkozást kap. Persze az ilyen kontextusfüggetlenség már jórészt nyelvi jellegű, éppen ingerfüggetlen, illetve behelyettesíthető jellege miatt. Lényeges azonban, hogy a gesztikuláció fel-

tehetően meghatározó volt a homonidák korai nyelvében, hiszen a beszédközpont a jobb kezet mozgató agyterületre nőtt rá (HÁMORI, 2005).

A konkrét jel-jelentés viszony magával az emberi nyelvvel tűnhetett el, hiszen amint ingerfüggetlenné válhattak a jelek, gyökeresen megváltozott jelentésük minősége is. A nyelvi jelek önkényesek, a jelentés mindenképpen közvetetten kapcsolódik. Ugyanakkor szükséges egyfajta meta-reprezentáció arról, hogy mi mit jelent (legalábbis a nyelvtanulás idején), hiszen másként lehetetlen kontextusfüggetlenül használni a jeleket, és a szavak nem tudnának valami (időben és térben) távolira utalni.

A tértől és időtől, tehát a kontextustól független idegrendszer reprezentációi egy ehhez hasonló fogalomrendszert tesznek lehetővé. A metaforikus többletjelentés abból fakadhat, hogy a valamennyire eleve elvont jelentés további területekre is átvihető, és ott is felhasználható. Azonban a metaforák valódi előnye az, hogy a szenzomotoros forrástartományok révén állandó kapcsolatot biztosítanak egy olyan viszonylag konkrét fogalmi szinttel, ami testi és kisgyerekkori élményeken (vagyis tapasztalati gestaltok képi sémáin) nyugszik. Így lehetőségünk van valami korábbi, ismert dologra utalni. Ez egy nagyon hatékony nyelvi ugrást tenne lehetővé a kognitív környezet releváns vonatkozásainak manifesztté tételére. Mindehhez elég, ha a képi sémák csak időlegesen, online módon emelkednek ki a folyamatos elme, test és külvilág interakciókból (TENDAHL, GIBBS, 2008).

VERBÁLIS METAKOMMUNIKÁCIÓ

A metaforaelmélet másik hozománya a relevanciaelmélet számára a nyelv *metaforikus értelmezésében* rejlik. A pszichoanalízis szimbolikus értelmezését tekinthetjük egyfajta kiterjesztett metaforikus szövegértelmezésnek, amit az elszólásokra, a viselkedésre, az álmokra és végső soron magára a patológiára is kiterjeszt. Felfoghatjuk úgy, hogy mindezekben a jelenségekben a tudattalan indulatok működésének metaforáit látta Freud. A pszichoszexuális fejlődés gyermekkori élményei és a libidó fiziológiai megnyilvánulásai tapasztalati gestaltoknak tekinthetők, amelyek olyan metaforákat motiválnak, ahol a tudattalan működés mint forrástartomány a viselkedés különböző céltartományira vetül rá. Például a trauma szimbolikus (metaforikus) kifejeződése (kivetülése) lehet a hisztéria. A tudattalan indulati működésről folyamatosan tájékoztatnak minket például az elszólások, tehát a metakommunikáció révén a tapasztalati gestaltok forrástartományai különféle céltartományokban nyilvánulnak meg.

Tulajdonképpen a hétköznapi beszélgetéseket folyamatosan aláfesti a beszélők indulati élete, tudattalanja: a szöveg maga is rendelkezik egy olyan réteggel, amit metaforikusan értelmezhetünk, ahol a tudattalan motiválja a (gyakran rejtett) metaforákat. Ez a nyelvi réteg azért kaphat jelentőséget, mert az osztrénv kommunikációs jegyeket a felnőttek is alkalmazzák, de a leggyakrabban tudattalanul. A metakommunikáció önmagában is sok osztrénv jegyet hordoz, ami a figyelem irányítását szolgálja (például hangsúlyozás, szünetek, hanghordozás), és ez a kommunikációs réteg az emocionális állapotok közvetítése révén, noha mindkét fél

számára általában tudattalanul is, de jól jelzi a szándékokat. Ezáltal válik nélkülözhetetlenné a kommunikáció releváns értelmezése szempontjából. Ez a mélyebb nyelvi szint a beszédetől függetlenül, zavartalanul működik akkor is, ha nagyon direkt módon verbalizáljuk, illetve tudatosítjuk. Saját és beszélgetőtársunk érzelmi-indulati állapota, a kognitív környezet részeként mindenképpen hatással van a kijelentések értelmezésre. Tulajdonképpen a manifesztté tett tartalom háttéréként, referenciapontjaként működik. Mivel kevésbé vagyunk képesek irányítani, inkább hiszünk a metakommunikációnak, mint az elhangzott állításoknak, ezért ez az érzelmi szint folyamatos, de közvetett osztenzív jelzéseinek tekinthetjük. Például ha felmerül, hogy a beszélő nem az igazat mondja, hiába igyekezik átcsoportosítani az osztenzív jegyeket, metakommunikációja könnyen elárulhatja azok valódi helyét. Ez lenne a FÓNAGY (1974) által természetes vagy archaikus kódnak nevezett rétege a nyelvnek.

A hétköznapi beszédhelyzetekben, amikor egyik fél sem igyekezik szándékosan elrejtteni (metakommunikációs) szándékait, a rejtett osztenzív jegyek jelezhetik a beszéd metaforikus rétegét, vagyis azt, hogy mely fordulatok rendelkeznek valódi *metaforikus jelentéssel*, a konkrét metaforikus kifejezés pedig megmutathatja, hogy mi is az indulati tartalma az adott kijelentésnek. Így közvetít a beszélő szándékairól, beemelve azt a kognitív környezetbe.

A metaforák tudatos használata: az indirekt beszéd

Lehetséges, hogy ezt a második nyelvi réteget használja ki az indirekt beszéd is (PINKER, 2007). Az indirekt beszéd lehetőséget biztosít a nyíltan nem vállalható vágyak és szándékok jelzésére, illetve a róluk folyó alkudozásra. Az indirekt kérések nagy előnye, hogy teret engednek nyílt megtagadásuknak is. Pinker szerint a beszéd az üzenetek közlésén túl a beszélgető partnerek között lévő viszony típusáról (a dominanciáról, az összetartásról és a kölcsönösségről) folyó alkuk helyszíne is. Ezt tekinthetjük a kommunikáció indulati rétegének.

Tehát az indirekt beszéd révén az (egyébként a metakommunikáció során megkötött) alkuk biztonságos újratárgyalására van lehetőség: tudatos alakításuk közben látszólag nem válik manifesztté a beszélgetés valódi tárgya a közös kognitív környezetben. Ezek a beszélgetések azért lehetnek indirektek, mert a valódi tartalom elemei egy fedő tartalom elemeinek vannak (metaforikusan) megfelelően. Látszólag „másról” van szó, és csak akkor válik manifesztté a valódi tartalom, ha mindkét fél beleegyezik ebbe – ebből fakad az indirekt beszéd biztonságossága. A kapcsolati alkuk nagyon gyakran valamilyen metaforikus virágnnyelven zajlanak, amelynél alig számít, hogy mi a metafora céltartománya, mert a valódi párbeszéd a forrástartományról szól.

A relevanciaelmélet az indirekt beszédet valószínűleg a laza nyelvhasználat kategóriájába sorolná, ahol a gyenge implikaturák több kognitív erőfeszítést igényelnek, de cserébe nagyobb kognitív hatással járnak: a társas viszonyok újratárgyalásával. Ha ezt kiegészítjük a kognitív metaforaelmélettel, akkor részletesebb elemzésre nyílik lehetőség, ami arra világíthat rá, hogy a két elmélet nem csak

kiegészítheti egymást, de közös alkalmazásuk mélyebb elemzést és értékelést tesz lehetővé. Noha tartalmi mondanivalójuk nem változott, kétségtelen, hogy az elméletek tágabb értelmezésére volt szükség a fenti gondolatmenethez. Mégis, ezáltal a fogalmi gondolkodás szintjéről inkább a metaforák pragmatikája felé tolódhatott el az elemzés.

IRODALOM

- CARSTON, R. (2002) *Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication*. Blackwell, Oxford
- FÓNAGY I. (1966) A beszéd kettős kódolása. In TELEGGI Zs. (szerk.) *Általános nyelvészeti tanulmányok IV*. 69–76. Akadémia Kiadó, Budapest
- GERGELY, G., CSIBRA, G. (2006) Sylvia's recipe: The role of imitation and pedagogy in the transmission of cultural knowledge. In LEVENSON, S., ENFIELD, N. (eds) *Roots of Human Sociality: Culture, Cognition, and Human Interaction*. 229–255. Berg Publishers, Oxford
- GRADY, J. E. (1997) Foundations of meaning: primary metaphors and primary scenes. PhD Dissertation, University of California, Berkeley
- GIBBS, R. (1994) *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge University Press, New York
- GYÓRI, M. (2006) *Autism and Cognitive Architecture*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HÁMORI J. (2005) *Az emberi agy aszimmetriái*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- HARLEY, T. (2001) *The Psychology of Language*. Psychology Press, Hove
- HERNÁD I. (1996) A szimbólumlehorgonyzás problémája. In PLÉH Cs. (szerk.) *Kognitív tudomány. Szöveggyűjtemény*. 207–222. Osiris Kiadó, Budapest
- LAKOFF, G. (1992) The Contemporary Theory of Metaphor. In ORTONY, A. (eds) *Metaphor and Thought*. (2nd edition) 202–251. Cambridge University Press, Cambridge
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. (1980a) *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. (1980b) The Metaphorical Structure of the Human Conceptual System, *Cognitive Science*, 4, 195–208.
- POBRIC, G., MASHAL, N., FAUST, M., LAVIDOR, M. (2008) The Role of the Right Cerebral Hemisphere in Processing Novel Metaphoric Expressions: A Transcranial Magnetic Stimulation Study. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 20 (1), 170–181.
- PINKER, S. (2007) The logic of indirect speech. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105 (3), 833–838.
- ROHRER, T. (2005) Image Schemata in the Brain. In HAMPE, B., GRADY, J. (eds) *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. 165–196. Mouton de Gruyter, Berlin
- SPERBER, D., WILSON, D. (1995) *Relevance: Communication and cognition*. (2nd edition) Blackwell, Oxford
- SPERBER, D., WILSON, D. (1998) The mapping between the mental and public lexicon. In DIRVEN, R., CARRUTHERS, P., BOUCHER, J. (eds) *Language and Thought: Interdisciplinary Themes*. 184–200. Cambridge University Press, Cambridge
- TENDAHL, M., GIBBS, W. R. (2008) Complementary perspectives on metaphor: Cognitive linguistics and relevance theory. *Journal of Pragmatics*, 40, 1823–1864.

VERBAL METACOMMUNICATION –
WHY A METAPHORICAL MAPPING CAN BE RELEVANT?

FORGÁCS, BÁLINT

In my study I would like to show that in spite that they are seemingly contradictory, the cognitive metaphor theory and the relevance theory cannot only be complementary, but might even provide interesting possibilities of analysis. Through a stricter and a looser example I am going to look for the points that can be valuable for each theory. First, conceptual metaphors help understanding abstract concepts by the mapping of concrete source domains, which perhaps helps creating optimal relevance in conversations. This goes beyond the role relevance theory offers for metaphors, that they are simply the poetic tools of loose language use. Perhaps conceptual metaphorical mappings play an important role in our cognitive environment. Second, I would like to show the metacommunicative value of metaphors, which might expand relevant theory. The ambiguous language of indirect speech might reflect such a metaphorical layer of language that has a metacommunicative value on a semantic level.

Key words: *cognitive metaphor theory, relevance theory, pragmatics, metacommunication, concrete, abstract*